

УДК 39:683.1

Микола Тупчієнко
(Кропивницький)

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕКОНСТРУКЦІЇ СИМВОЛІКИ ЗАЛІЗА ТА ВИРОБІВ З НЬОГО В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ

Статтю присвячено аналізу й визначенню перспективи використання методів семіотики в дослідженнях міфологічної, ритуальної символіки заліза та виробів з нього в традиційній культурі українців.

Ключові слова: метод, методологія, реконструкція, сакральне, міф, обряд, артефакт, залізо.

The article is dedicated to the analysis and determination of the prospects of the semiotics methods use in the researches of iron mythological, ritual symbolics and articles out of it in the Ukrainians traditional culture.

Keywords: method, methodology, reconstruction, sacral, myth, ceremony, artefact, iron.

До актуальних завдань етнології належить вивчення традиційної культури східнослов'янських народів, зокрема народних міфів та обрядів, пов'язаних із ремеслами та їх продуктами, що мають виражену етнічну специфіку. Ця специфіка проявляється на рівні символіки матеріалів, виробів, які використовуються і продукуються в ремеслі, промислі.

Зосередження уваги на символіці заліза та виробів з нього обумовлене їх винятковою роллю в культурній еволюції людства, зокрема слов'ян. Адже в кожній речі (у тому числі й залізній) у традиційній культурі реалізовувалися не лише практичні потреби суспільства, але і його внутрішній, духовний світ через широке коло міфологічних образів. Тому пізнання міфоритуальних аспектів символіки заліза й ковальських виробів як полісемантичних явищ видається особливо актуальним у розкритті семантики заліза, широкого спектра залізних виробів, що їх вживали в народних обрядах. Реконструкція й дослідження процесів генезису міфопоетичних уявлень слов'ян та їхніх предків про залізо й залізні вироби сприяє глибшому усвідомленню духовно-соціальних процесів суспільного поступу, надає значний матеріал археологам, мистецтвознавцям, історикам культури, етнологам для пізнання архаїчних і сучасних культур.

Тому метою цієї статті є аналіз методологічних підходів реконструкції семіотичних значень предметів матеріальної культури в етнологічних дослідженнях, а також виявлення перспективності їх за-

стосування в студіях із реконструкції семіотики заліза й виробів з нього в традиційній культурі народів східних слов'ян.

Ще в 70-х роках минулого століття видатний російський етнолог С. Токарев в одній зі своїх статей щодо мети етнографічних досліджень зазначав: «Хоча від етнографа-дослідника вимагається вміння описувати з математичною точністю й повнотою явища матеріальної культури (житло, одяг, прикраси, начиння та ін.), доповнюючи описане графічними зображеннями, планами, кресленнями, замальовками, фотокартками, і з такою самою точністю і повнотою описувати технологічні процеси виготовлення тих чи інших речей та їх вживання, утім, ці речознавчі описи завжди були й залишаються лише допоміжними прийомами, а не метою етнографічного дослідження. В іншому разі етнографічне вивчення явищ матеріальної культури дуже швидко втратило би свою специфіку. <...> Матеріальна річ не може цікавити етнографа поза її соціальним побутуванням, поза її відношенням до людини – того, хто її створив, і того, хто нею користується» [11].

Позицію С. Токарева можна вважати програмною у вивченні глибинних аспектів, зокрема символічних, функціонування заліза та виробів з нього в певному культурно-історичному контексті, що й зумовило огляд та аналіз використання в етнологічних студіях методів семіотики.

На початку ХХ ст. (1920–1930-ті рр.) один з основоположників семіотичного підходу в українській етнології Є. Кага-

ров зауважував, що багатозначність змістової концепції стародавнього обряду, поєднання в ньому земних мотивів (фіто- й зооморфних) із космологічними (астральними), взаємна символізація, ідейно-тематична обумовленість цих мотивів, а отже його (обряду) потенційна багатофункціональність – явище типове для традиційної народної культури [8, с. 191].

Тому теоретико-методологічною основою подібних досліджень в етнології може бути іманентний підхід, зміст якого полягає в погляді на культуру зсередини, з точки зору її носіїв. Певними аналогами в зарубіжній етнології є герменевтичний, феноменологічний, когнітивний методи, які спочатку застосовувалися винятково для літературних текстів та для вивчення первісних чи неєвропейських («примітивних») суспільств. Про необхідність іманентної передумови пізнання середньовічного європейського суспільства висловився російський учений А. Гуревич [4; 5]. Його ідеї дали змогу розширити межі просторово-часового діапазону вивчення етнокультурних процесів: від примітивних і архаїчних структур до середньовічного європейського континууму.

Екстраполяція вищезазначених ідей на сферу традиційної культури в другій половині ХХ ст. була здійснена російськими дослідниками А. Байбуріним, А. Топорковим, Н. Велецькою та ін. Можливість такого аспекту етнологічного дослідження була зумовлена наявністю солідної теоретико-методологічної бази та введенням в етнографічну науку низки основних понять, дефініцій та методичних прийомів вивчення процесів формування символіки в традиційних культурах, розроблених етнолінгвістикою, семіотикою, психологією, етносоціологією. Незаперечний пріоритет у цьому напрямі дослідження по праву належить В. Іванову та В. Топорову, наукові розробки яких стали визначальними для формування сучасних семіотичних методів вивчення етнічних культурних явищ на радянському й пострадянському науковому просторі [6; 7]. Науковці розглядають культуру як певний вид знакової системи, що нагадує собою текст. Відповідно, такі окремі явища культури, як міф, казка, обряд, виробничий процес, матеріальні об'єкти тощо, представляють собою тексти або фрагменти текстів. Дослідники припускають, що

на деякому етапі, ближчому до початкового, господарсько-виробничі функції, які пізніше стали єдиними чи явно переважаючими, були не основними, а другорядними. У цей період пізніші ремесла входили в іншу систему, що пов'язувалася насамперед із сакральними уявленнями, і співвідносилися із загальною космологічною схемою [6, с. 83]. Як уже зазначалося, ці дослідники та їх послідовники – А. Байбурин, А. Топорков та інші – у своїх працях торкаються проблем інтерпретації й вивчення знакового функціонування як окремих предметів та явищ, так і цілих знакових систем. Зокрема, у працях А. Байбурина розроблено тезу про те, що будь-які предмети, створені людиною, мають подвійну семіотичну природу, тобто кожна річ може використовуватися і утилітарно, і як знак, символ, при чому «знаковість» і «речовність» перебувають у відношенні компліментарності. Тому питання про те, які з цих властивостей у культурі первісні, а які другорядні, не можуть бути коректними [2, с. 217–218].

Символічне значення артефактів простежується в їх зовнішньому вираженні, формі прояву того чи іншого елементу культури (знаку) і їх внутрішньому змісті [3, с. 125]. Урешті, семіотичний підхід до вивчення традиційної культури передбачає розгляд кожної речі як культурного знаку, але відповідно знаки також опредмечуються. Це зумовлено двома видами прагматики, що притаманні архаїчній культурі – утилітарній та знаковій. При тому, що утилітарна прагматика є лише необхідною умовою для реалізації вищих сакральних ідей [1]. Усе це дозволяє розглядати будь-який об'єкт етнографічного дослідження як символ і як знак одночасно, де символ – метафоричний, а знак – метамонічний. В утилітарній сфері такий об'єкт виступає знаком, а в сакральній – символом. Тому він є членом неабиякої кількості знаків, які функціонують у рамках специфічного культурного контексту. Це означає, що будь-яка річ (явище) в архаїчній або традиційній культурі, окрім свого «зовнішнього» вираження, має ще й «друге життя», яке визначається їх значенням. Ці значення ніби приховані в предметі, вони досягаються розумом, естетичним почуттям, моральною інтуїцією, але не відкриваються в ньому з першого погляду [10, с. 16].

Саме тому в первісному й традиційному суспільстві речове середовище було своєрідним «опредмеченим утіленням» його культурних традицій. У зв'язку з відносною обмеженістю цього речового середовища цінність кожної речі була досить високою і, залежно від потреб та обставин, могла використовуватися із суто утилітарною й ритуальною метою. Однак при поліфункціональності використання речей під час проведення обрядів їх утилітарні функції відходять на другий план, і предмет, «наповнюючись» ритуальним змістом, набуває високого семіотичного статусу. Таким чином, предмети утилітарного призначення, введені у сферу обрядової діяльності, ставали «опредмеченою часткою» обрядового дійства, будучи за своєю суттю ритуальними символами [13, с. 93].

Подібне моделювання синкретичної картини світу формувалося в рамках міфологічного мислення, яке, за висловом К. Леві-Строса, діяло методом «відскоку», оперуючи асоціативним механізмом, формувало загальні причинні зв'язки природних, соціальних чи культурних явищ [9, с. 5–17].

Тому абсолютно справедливим видається твердження А. Топоркова, що в будь-якій організованій людській групі реакція людей на зовнішні стимули завжди опосередковується культурою, її значеннями, які проявляються в ритуалах та міфах через певні культурні коди (технологічні, кулінарні, будівельні тощо). Не знаючи значень культурних явищ, неможливо осягнути їх суті [12, с. 89].

Відповідно, розвиток методологічних підходів до вивчення символіки побутових предметів у традиційній культурі дозволяє виокремити такі засадничі методологічні положення.

1. Ритуал у традиційній культурі був відтворенням акту зародження світу; був єдиним універсальним засобом відновлення гармонії та перевірки відповідності всього розмаїття зв'язків.

2. Ритуальні символи слугують чимось схожим на ключ, за допомогою якого відкривається космос, щоб отримати життєво важливі цінності.

3. В архаїчній культурі річ, зроблена людиною, мала подвійну семіотичну природу: утилітарну й сакральну.

4. Утилітарна прагматика використання речей в обряді підпорядкована здійс-

ненню значно вищих сакральних цілей культури.

5. У побутовому функціонуванні річ завжди виступає як знак, де знак – метамонічний, тоді як у ритуалі – як символ, де символ – метафоричний.

6. Символічна природа речей обумовлена рядом чинників – назвою, технологією виготовлення, матеріалом, формою, конструктивними особливостями, функціональним призначенням, нанесеними на них зображеннями, традиційним значенням (використання в обрядах). Тому виготовлення речей, їх естетичне оформлення не допускало жодної вільної фантазії, було глибоко прагматичним, а не факультативним, як у сучасній культурі.

7. Символічні значення культури та її артефактів проявляються в ритуалах і міфах через певні культурні коди (виробничо-технологічні: кулінарні, будівельні, металургійні, гончарні, соціальні, рослинні, зоологічні тощо).

Відтак, залежно від походження вихідного матеріалу, його місця в природному середовищі, форми речі, особливостей технології виготовлення та функціонування реалізувалися не лише раціонально-утилітарні потреби суспільства, але й широке коло міфологічних образів, відображаючи його внутрішній, духовний світ. Це означає, що в традиційній культурі і руда, і технологія ковальського виробництва, продукти металургії й ковальства фактично нероздільно поєднані в утилітарно-прагматичній та ритуально-міфологічній сферах людської життєдіяльності. Тому в традиційній культурі вони переставали бути лише частками природи або матеріальної культури, а поставали культурними символами та знаками, завдяки яким розгортався процес пізнання й відображення людиною реалій навколишнього середовища.

Тим більше, що в традиційних суспільствах кожен об'єкт природи, так само як і предмет культури, мав поліфункціональне призначення, вважався наділений певним рівнем «сили» й тісно пов'язувався з прагматичним і ритуальним контекстом. Відповідно, залізо й вироби з нього були носіями життєво важливої інформації та сакральних знань, а тому вживалися як культурні знаки.

Отже, для успішного реконструювання міфоритуальної символіки заліза й ко-

вальських виробів у традиційній культурі найдоречнішим вбачається застосування комплексного методу дослідження. Через наявність фрагментарності та неповноту писемних свідчень із цієї проблеми реконструкція міфоритуальних функцій заліза й ковальських виробів архаїчного минулого можлива лише на підставі проведення порівняльно-історичних аналогій та гіпотетичного моделювання. Водночас задля цілісного й системного сприйняття об'єкта наукового пізнання пріоритет має надаватися використанню системного та структурно-функціонального підходів. Особливість об'єкта дослідження заліза й залізних артефактів у традиційній культурі вимагає, на нашу думку, застосування, крім логічного аналізу, ще й інтуїтивної творчості, що дозволить установити органічний взаємозв'язок різних частин та явищ єдиного цілого. Автор переконаний, що для вирішення завдання розкриття семіотики металу та виробів з нього в традиційних уявленнях необхідно, крім

порівняльно-історичного й генетичного методів, викристовувати також метод археолого-етнографічних аналогій, який дозволяє глибше осягнути символіку артефактів у виявлених археологами фрагментах обрядів із використанням заліза, залучаючи при цьому ще й лінгвістичні, етимологічні, культурологічні відомості.

Таким чином, семіотичний розгляд заліза й ковальських виробів, міфологічних уявлень про них та їх обрядове використання в традиційній культурі дозволяє сприймати їх як культурні знаки, що дає можливість реконструювати складні моделі архаїчного світогляду, визначати витoki та генетичну спільність міфологічних образів і космогонічних систем етнічних соціумів. У традиційно-побутовій культурі залізо й ковальські вироби функціонально могли бути задіяні і в утилітарній, і в ритуально-міфологічній сферах життєдіяльності, а тому набували ознак символів самої культури, її ціннісних орієнтирів.

Джерела та література

1. Байбуурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Санкт-Петербург : Наука, 1993. 237 с.
2. Байбуурин А. К. Семиотический статус вещей и мифология: (материальная культура и мифология). Москва : Наука, 1981. 218 с.
3. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. Москва : Наука, 1983. 125 с.
4. Гуревич А. В. Категории средневековой культуры. Москва : Искусство, 1979. 340 с.
5. Гуревич А. В. Средневековый мир: культура безмолвующего большинства. Москва : Искусство, 1990. 396 с.
6. Иванов В. В. История металлов на Древнем Востоке в свете лингвистики. *Историко-филологический журнал АН Армянской ССР*. 1976. № 4. С. 74–85.
7. Иванов В. В., Топоров В. М. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. Москва : Наука, 1965. 246 с.
8. Кагаров Е. Г. Состав и происхождение свадебной обрядности. *Сборник Музея антропологии и этнографии*. Ленинград : АН СССР, 1929. Т. 8. С. 152–195.
9. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. Москва : Республика, 1994. 382 с.
10. Мыльников А. С. Язык культуры и вопросы изучения этнической специфики средств знаковой коммуникации. *Этнографическое изучение знаковых средств культуры*. Ленинград : Наука, Ленингр. отделение, 1989. С. 7–37.
11. Токарев С. А. К методам этнографического изучения материальной культуры. *Советская этнография*. Москва, 1970. № 4. С. 3.
12. Топорков А. Л. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры. *Этнографическое изучение знаковых средств культуры*. Ленинград : Наука, 1989. С. 89–101.
13. Яковлева Л. А. Символика похоронів пізнього палеоліту Східної Європи та Сибіру. *Археологія*. 1994. № 4. С. 84–97.

References

1. BAIBURIN, Albert. *Ritual in Traditional Culture*. Saint-Petersburg: Nauka, 1993, 237 pp. [in Russian].
2. BAIBURIN, Albert. *Semiotic Status of Things and Mythology: Material Culture and Mythology*. Moscow: Nauka, 1981, 218 pp. [in Russian].

3. BROMLEI, Julian. *Essays of the Theory of Ethnos*. Moscow: Nauka, 1983, 125 pp. [in Russian].
4. GUREVICH, Aleksandr. *Categories of Medieval Culture*. Moscow: Iskusstvo, 1979, 340 pp. [in Russian].
5. GUREVICH, Aleksandr. *The Medieval World: Culture of the Silent Majority*. Moscow: Iskusstvo, 1990, 396 pp.
6. IVANOV, Vyacheslav. The History of Metals in the Ancient East in the Light of Linguistics. *Historical-Philological Journal of the Academy of Sciences of Armenian SSR*, 1976, 4, 74–85 [in Russian].
7. IVANOV, Vyacheslav, Vladimir TOPOROV. *Slavic Linguistic Modelling Semiotic Systems*. Moscow: Nauka, 1965, 246 pp. [in Russian].
8. KAGAROV, Evgenii. Structure and Origin of Wedding Rituals. *Collection of the Museum of Anthropology and Ethnography*. Leningrad: AS of the USSR, 1929, vol. 8, pp. 152–195 [in Russian].
9. LEVI-STROSS, Klod. *Primitive Thinking*. Moscow: Respublika, 1994, 382 pp. [in Russian].
10. MYLNIKOV, Aleksandr. The Language of Culture and the Issues of Studying of the Ethnic Specificity of the Means of Symbolic Communication. *Ethnographic Study of Symbolic Means of Culture*. Leningrad: Nauka, Leningrad Department, 1989, pp. 7–37 [in Russian].
11. TOKAREV, Sergei. To the Methods of Ethnographic Study of Material Culture. *Soviet Ethnography*. Moscow, 1970, 4, 3 [in Russian].
12. TOPORKOV, Andrei. Symbolism and Ritual Functions of the Objects of Material Culture. *Ethnographic Study of Symbolic Means of Culture*. Leningrad: Nauka, 1989, pp. 89–101 [in Russian].
13. YAKOVLIEVA, Liudmyla. Symbolism of the Burials of the Late Palaeolith of the Eastern Europe and Siberia. *Archaeology*, 1994, 4, 84–97 [in Ukrainian].

SUMMARY

The article author bases himself on the theoretical treatments of Ukrainian and Russian ethnologists engaged in the introduction of semiotics methods in ethnological studies (Ye. Kaharov, A. Baiburin, A. Toporkov, A. Mylnikov and others). Owing to the linguists V. Toporov and V. Ivanov works attraction, he also shows that all external stimuli on the society are always mediated by its culture. Its significance in traditional societies has been shown in rituals and myths through certain cultural codes (technological, culinary, construction, etc.).

Reconstruction of the mythological and ritual symbols of iron and forged products in traditional culture requires the use of a comprehensive research method. The fragmentation and incompleteness of the written evidence allow to reconstruct the mythological and ritual symbols of iron and forged products of the archaic past only on the basis of comparative-historical analogies and hypothetical modelling. At the same time, for the integral and systematic perception of the object of scientific cognition, the priority should be given to the use of systemic and structural-functional approaches.

The peculiarity of the object of research requires the use of intuitive creation along with logical analysis. It enables the establishment of the organic interconnection of different parts and phenomena of one whole. In order to solve problem of the explanation of metal and the articles of it semiotics in traditional representations it is necessary, in addition to the comparative-historical and genetic methods, to resort also to the method of archeological and ethnographic analogies. It allows to comprehend the symbols of artifacts deeply discovered by archaeologists with fragments of ceremonies with the use of iron, while also involving linguistic, etymological, culturological data.

Thus, the attraction of semiotics methods, in complex combination with the mentioned above, allows to perceive iron and smithery products as cultural signs. It allows to reconstruct the complex models of the archaic world-view, to determine the origins and genetic community of mythological images and cosmogonic systems of the ethnic societies of the past.

Keywords: method, methodology, reconstruction, sacral, myth, ceremony, artefact, iron.